

Leknevî'nin İhtilâfu'l-Hadis İlmîne Yaklaşımı

Laknawî's Approach to the Knowledge of Ikhtilâf al-Ḥadith

Yunus Emre ACAROĞLU Yusuf AÇIKEL

Süleyman Demirel Üniversitesi Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Hadis Ana Bilim Dalı
Isparta | Türkiye Isparta | Türkiye
yemreacaroglu@gmail.com yusufacikel@sdu.edu.tr
orcid.org/0000-0003-2133-925X orcid.org/0000-0001-5444-4641

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | İnceleme Makalesi Article Types | Examination Article
Geliş Tarihi | 05 Nisan 2021 Received | 05 April 2021
Kabul Tarihi | 08 Haziran 2021 Accepted | 08 June 2021
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2021 Published | 30 June 2021

Bu makale, *Leknevî ve İhtilâfu'l-Hadis* adlı This article, was produced from the master
yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Isparta: thesis *Leknawî and İhtilâfu'l-Ḥadith*. Ispar-
Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017. ta: Süleyman Demirel University, 2017.

Atıf | Cite as

Acaroğlu, Yunus Emre – Açıkel, Yusuf. "Leknevî'nin İhtilâfu'l-Hadis İlmîne Yaklaşımı
[Laknawî's Approach to the Knowledge of Ikhtilâf al-Ḥadith]". *Tokat İlmîyat Dergisi* | Tokat
Journal of İlmîyat 9/1 (Haziran | June 2021), 77-104.
<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.909635>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Laknawī's Approach to the Knowledge of Ikhtilāf al-Ḥadith

Abstract: The Indian ḥadith narrator and the Islamic jurist ʿAbd al-Ḥayy al-Laknawī is an Islamic scholar who led the movement of the return to the main sources of the religion during the invasion of the Indian subcontinent by the British control and wrote like 120 works in different knowledge branches Laknawī in particular specialized himself in terms of obtaining judgments from evidence and was engaged in the science of Fiqh al-Ḥadith and Ikhtilāf al-Ḥadith. On the other hand, his applications related to settling the dispute considered between the evidence while achieving a judgment are present. In this study, the method followed by Laknawī when making a judgment on a subject was examined, and his approach to the science of Ikhtilāf al-Ḥadith, which has gained a separate place for itself with the formation of the science of ḥadith and has an important position in understanding, interpreting and obtaining judgments from ḥadith, has been tried to be evaluated. This evaluation is related to the work of Laknawī named *Imām al-kalām fīmā yataallaq bi al-qirāa khalf al-imām* in which the examined whether or not the congregation that obeys the imām must recite or not. Laknawī examined the verses and ḥadiths that were taken as evidence in his treatise and the interpretations for the understanding of these evidences and reached a conclusion by answering the objections. Therefore, the study aims to give an idea about the method and application Laknawī followed in eliminating the contradiction among ḥadiths.

Laknawī, acting separately from Ḥanafis, said that it would be correct to follow the methods of gathering, preferring and abrogation, respectively, in order to resolve the conflict between the evidences. According to him, the fact that a scholar cannot perform a gathering of seemingly contradictory narrations does not mean that another scholar cannot do it. In the same way, there is a contrary attitude towards accepting the plurality of narrators and ṭuruq as an absolute reason for preference. Laknawī thinks that the multiplicity of narrators and ṭuruq are the criteria to be respected after determining their authenticity in his two contradictory ḥadith. Because a ḥadith can be weak even though it has many narrators and ṭuruq.

The disagreement about whether the congregation will recite behind the imām, which is the subject of the article, has been shaped within the framework of whether the imām's recitation is sufficient for the congregation. In particular, the Shāfi'is have raised various objections, such as the unwellness of the narrations that Ḥanafis take as evidence, the fact that Imām Abū Ḥanīfa is not considered a thiqat, and that the Prophet absolutely ordered the al-Fātiḥa to be recited in the prayer. Laknawī responded to all these objections based on the views of Ḥanafī scholars and adding his own evaluations.

Laknawī, contrary to the general view of the Ḥanafī sect to which he is affiliated, is of the opinion that it would be nice for the muqtaḍī to recite the recital in the loud prayers when the imām interrupts, based on Imām Muḥammad's permissibility for the muqtaḍī recitation in silent prayers. Because Laknawī does not distinguish between silent and loud prayers. Many of the muḥaddiths agree with him on this issue. The reason for Laknawī's preference for this view can be cited as the fact that there are many conflicts in both essentials and branches issues and he thinks that it is more prudent to prefer the words of the muḥaddiths during these conflicts.

Keywords: Ḥadith, Sunnah, Evidence, Ikhtilāf al-Ḥadith, Laknawī.

Leknevî'nin İhtilâfu'l-Hadis İlimine Yaklaşımı

Öz: Hindistanlı muhaddis ve fakih Abdulhayy el-Leknevî (öl. 1848/1886), İngiliz iradesinin Hint alt kıtasını işgali sırasında dinin temel kaynaklarına dönüş hareketine öncülük eden, çeşitli ilim dallarında yüz yirmiye yakın eser te'lif eden bir İslam âlimidir. Leknevî, özellikle delillerden hüküm elde etme hususunda derinleşmiş, Fıkhu'l-Hadis ve İhtilâfu'l-Hadis ilmi ile iştigal etmiştir. Öte yandan bir hükme ulaşırken deliller arasında olduğu düşünülen ihtilâfın giderilmesi ile ilgili uygulamaları da mevcuttur. Bu makalede Leknevî'nin bir konu hakkında hüküm verirken takip ettiği yöntem incelenerek hadis ilminin teşekkülü ile birlikte kendine müstakil bir yer edinmiş olan ve hadislerin anlaşılması, yorumlanması ve hadislerden hüküm istidlâlinde önemli bir konumda bulunan İhtilâfu'l-Hadis ilmine yaklaşımı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu değerlendirmede, Leknevî'nin imâma uyan cemâatin kırâat edip etmemesi meselesini incelediği *İmâmu'l-kelâm fî mâ yeteallakubi'l-kırâati halfe'l-imâm* adlı risalesi ile alakalıdır. Leknevî, risalesinde delil alınan âyet ve hadisleri, bu delillerin anlaşılmasına yönelik yorumları incelemiş ve itirazlara cevaplar vererek bir sonuca ulaşmıştır. Dolayısıyla çalışmanın Leknevî'nin hadisler arasındaki teâruzun giderilmesinde izlediği yöntem ve uygulamasına dair fikir vermesi amaçlanmıştır.

Leknevî, Hanefîlerden ayrı hareket ederek deliller arasındaki ihtilâfı gidermede sırasıyla cem', tercih ve nesh yolunun takip edilmesinin doğru olacağını söylemiştir. Ona göre birbirine zıt görünen rivâyetleri bir âlimin cem' yapamaması, başka bir âliminde yapamayacağı anlamına gelmemektedir. Aynı şekilde râvilerin ve tarîklerin çokluğunun mutlak olarak tercih sebebi kabul edilmesi konusunda da onların aksine bir tavır söz konusudur. Leknevî, râvî ve tarîklerin çokluğunun, birbirine muâriz olan iki hadisinde sıhhatinin belirlenmesinden sonra itibar edilecek kistaslar olduğunu düşünmektedir. Çünkü bir rivâisi ve tarîki çok olmasıyla birlikte zayıf olabilir.

Makalenin konusu olan cemâatin, imamın arkasında kırâat edip etmeyeceği ile ilgili ihtilâf imâmın kırâatinin cemâate yeterli olup olmaması çerçevesinde şekillenmiştir. Özellikle Şâfiîler, Hanefîlerin delil aldıkları rivâyetlerin senedlerinin ma'lul oluşu, İmam Ebû Hanife'nin sika sayılmadığı, Hazreti Peygamber'in mutlak olarak namazda Fâtiha'nın okunmasını emrettiği hakkında gelen rivâyetlere muâriz olacağı gibi çeşitli itirazlar getirmişlerdir. Leknevî, bütün bu itirazlara Hanefî âlimlerinin görüşlerini esas alarak ve kendi değerlendirmelerini de ekleyerek cevap vermiştir.

Leknevî, bağlı olduğu Hanefî mezhebinin genel görüşünün aksine İmam Muhammed'in hafî namazlarda muktedînin kırâatine cevaz vermesine dayanarak imâmın sekte yaptığı anlarda cehrî namazlarda muktedînin kırâat etmesinin güzel olacağı kanaatinde. Çünkü Leknevî, hafî ve cehrî namazlar arasında bir fark gözetmemektedir. Muhaddislerden birçoğu da bu konuda onunla aynı görüştedir. Leknevî'nin bu görüşü tercih etmesinin sebebi olarak gerek usûl gerekse furu' meselelerde birçok ihtilâf bulunması ve bu ihtilâflar anında muhaddislerin sözünü tercih etmenin daha ihtiyatlı olduğunu düşünmesi gösterilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Delil, İhtilâfu'l-Hadis, Leknevî.

Giriş

İhtilâfu'l-hadis, hadis ilimlerinin en mühim nevilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu ilmin gayesi sahih deliller arasında bir teâruzun bulunmadığını ortaya koymak, hadisler hakkındaki şüpheleri gidermek, hadis râvilerinden bazılarının yapmış olduğu hataları tespit etmek ve bir hükme ulaşmak için hadislerin doğru manalarının anlaşılmasıdır. Bu bağlamda her ilmin olduğu gibi ihtilâfu'l-hadis ilminde de otorite kabul edilen kitaplar bulunmaktadır. Söz konusu eserlerden bazıları İmam Şâfiî'nin (öl. 204/820) *er-Risâle ve İhtilâfu'l-hadîs*, İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, Tahâvî'nin (öl. 321/933) *Müşkilü'l-âsâr ve İbn Fûrek'in* (öl. 406/1015) *Müşkilü'l-hadîs ve beyânüh* adlı kitaplarıdır. Ayrıca tefsir, kelim, hadis şerhleri ve fıkıh kitaplarında müstakil bir bölüm halinde olmasa da yer yer ihtilâfu'l-hadis ilmine temas edilmektedir.

İhtilâfu'l-hadis ilminin amaçları göz önünde bulundurulduğunda ashâbın naslar arasında müşâhede ettikleri ihtilafları Hz. Peygamber'e sormaları bu ilmin başlangıcı olarak gösterilebilir. Söz konusu ihtilâflar ya hakîki ya da zâhirîdir. Muhaddisler, usûl-i fikh âlimleri ve Hanefîler deliller arasındaki hakîki veya zâhirî ihtilâfın giderilmesi konusunda kullanılan yöntemleri takdim ve te'hir ederek farklı yollar izlemişlerdir. İhtilâfu'l-hadis ilminin tarifinde küçük farklılıklar olmakla birlikte ittifak edilen husus, teâruz eden iki delilin de aynı kuvvette olması gerektiğidir. Zira birinin kuvvetli diğerinin zayıf olduğu durumlarda kuvvetlinin tercih edileceği açıktır. Öte yandan delillerin zat ve sıfatlarında da bir üstünlüğün bulunmaması gerekir. Dolayısıyla muhkem ve müfesser arasında teâruz olmadığı gibi ibâre ve işaret arasında da teâruz bulunmaz. Yine meşhur haberle âhad haber arasında ve has hükümle tahsise uğramış âm hüküm arasında da teâruздan söz edilemez. Ayrıca iki delilin ihtilâfının gerçekleşmesi için hüküm verilen mükellef ve delil birliği, zaman, mekân, izafet, şart, kuvvet, fiil birliği ve cüz ve kül birliği şart koşulmuştur.

Leknevî, delillerden hareketle kendisi bir sonuca ulaşmış ve bazı meselelerde bağlı olduğu Hanefî mezhebinin genel görüşünden farklı hareket etmiştir. Bu sebeple onun birbirine aykırı görünen deliller hakkındaki yorumları önem arz etmektedir. Bu çalışmada Leknevî'nin *İmâmu'l-kelâm fî mâ yeteallaku bi'l-kırâati half'e'l-imâm* adlı eserinde deliller arasındaki ihtilâfı gidermede takip ettiği metod ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Öncelikle ihtilâfu'l-hadis ilminin tanımı, nesh, tercih ve cem yolları hakkında genel bilgiler verilecektir. Daha sonra ilgili eserin konusu özelinde Leknevî'nin delil olarak kullanılan âyetler, hadisler, sahâbe kavli ve ictehadlar arasındaki tercihleri ve uygulaması tetkik edilecektir. Dolayısıyla çalışmanın

amacı hadis ve fıkıh alanında önemli eserler te'lif etmiş olan Leknevî'nin bir hüküm elde ederken izlemiş olduğu yöntemin değerlendirilmesidir.

1. İhtilâfu'l-Hadis

İhtilâfu'l-hadîs, “Kuvvetçe aynı seviyede olan veya kendisine tâbi olan bir sıfat sebebiyle birinin daha kuvvetli olduğu, aynı mekân ve zamandan bahseden iki delilden birinin bir şeyin sübûtunu; diğerinin ise aynı şeyin nefyini gerektirecek şekilde vârid olmasıdır”¹ şeklinde tarif edilmektedir.

İbn'ü-s-Salâh (öl. 643/1245) ihtilâf bulunan hadisler arasında cem' yapıp yapılamayacağı hakkında muhaddislerden iki görüş nakledildiğini söylemektedir. Hadis âlimlerine göre ihtilâfı giderecek bir yol bulunduğu müddetçe ilk olarak cem' yapılması gerekir. Böylece her iki hadis de hüküm verilmiş olur. İki hadis arasında cem' yapılamadığı durumda ise hadislerden hangisinin daha önce vârid olduğu biliniyorsa sonra rivâyet edilen hadisle amel edilerek nesh yoluna gidilir. Hadislerin önceliği ve sonralığı hakkında herhangi bir bilgi yoksa tercih yapılır.²

Leknevî'nin ifade ettiğine göre hadisler arasında vuku bulan ihtilâfın giderilmesi konusunda Hanefîler iki delilin de birbirine zıt görüldüğü durumda hangisinin önce veya sonra vârid olduğu biliniyorsa ilk olarak neshe başvururlar. Eğer tarihleri bilinmiyorsa hadisler arasında tercih yapılır. Tercih de mümkün değilse cem' yapılması gerekir³ Tehânevî (öl. 1393/1974) de *Kavâid*'inde teâruzun hükmü konusunda Leknevî ile benzer ifadeler kullanmakla birlikte iki delilin cem'i mümkün olmazsa her ikisinin de sâkıt olacağını deliller sâkıt olduklarında da kuvvetçe kendilerinden daha aşağıda olan delillere başvurulması gerektiğini kaydetmektedir.⁴

Ayrıca Leknevî, iki nas arasını cem' etmek için yapılması istenen izaha zâhirî veya gizli olsun bir nas ya da şer'î bir kaidenin işaret etmesi gerektiğini dolayısıyla herhangi bir vecihle kendisine delâlet eden bir şer'î

¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, nşr. Muhammed Abdurrahmân Maraşlı (Beirut: Dâru'n-Nefâis, 1429/2007), “hlf”, 124; Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-ulûm ve'l-funûn* (Beirut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1417/1996), “hlf”, 1/473.

² Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ b. Salâh eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetu envâi ulûmi'l-hadîs*, nşr. Nureddin Itr (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 168.

³ Sadeddîn Mesûd b. Ömer b. Fahriddîn b. Burhâneddîn Abdillâh el-Herevî el-Horasânî et-Teftezânî, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tevdîh*, nşr. Zekerıyya Amîrât (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1996), 2/217; Abdulalî Muhammed b. Nizâmuddîn Muhammed es-Sihâlevî el-Ensârî el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmât bi şerhi Müsellemi's-sübût* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2002), 2/258.

⁴ Zafer Ahmed et-Tehânevî el-Osmânî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Lahor: İdâratü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, ts.), 288.

kaide olmaksızın sadece akıl yoluyla hükmetmenin makbul olmayacağını söylemektedir.⁵

Nevevî⁶(öl. 676/1277), İbn Hacer⁷ (öl. 852/1449), Suyûtî⁸ (öl. 911/1505), İbn Neccâr⁹ (öl. 972/1564) ve Cezâirî (öl. 1920) gibi usûl te'lif eden âlimler de hadisler arasındaki ihtilâfin giderilmesinde takip edilecek yöntemlerin nasıl olması gerektiği konusunda İbn'ü-s-Salâh ile aynı görüştedirler.

Tahâvî, ittifak ve zıtlığa ihtimali olan iki hadis rivâyet edildiğinde en uygun olanın hadisleri birbirine zıt olarak değerlendirmek yerine aralarını telif edecek yollar aramak olduğunu söylerken aslında ilk olarak yapılması gerekenin nesh değil cem' olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰ Hâzîmî (öl. 584/1188) de *el-İ'tibâr* adlı kitabında sadece delillerin tarihlerinin bilinmesinin, hükmü nesh etmekte yeterli olmadığını şu ifadelerle açıklamaktadır; "Hadislerin arasını te'lif etme imkânı olduğu halde nesh yapılabileceğini söylemek doğru değildir. Çünkü sadece zamansal öncelik ve sonralık bu konuda itibar edilen bir şey değildir."¹¹

Leknevî, hadislerin tarihini bilmenin -aralarını cem' etmek mümkün olmadığına- sonra rivâyet edilenin nâsîh, diğerinin mensûh olmasını gerektirmeyeceği görüşündedir. Çünkü cem'in bir sınırı yoktur. Biri için müşâhede edilemeyen cem' yolu başkası için açık olabilir. Sahâbenin 'Bu, iki emrin sonuncusudur' sözü de böyledir. Bunlar nesih emareleridir, kesinlikle nesh edilir demek değildir. Bazen bunlar bulunduğu halde nesh olabilir, bazen de olmaz.¹²

1.1. Cem' ve Nesh

İbn'ü-s-Salâh hadislerde nâsîh ve mensûhun bilinmesinin dört şekilde gerçekleşeceğine dikkat çekmektedir. Ona göre bu yollar Hz. Peygamber'in

⁵ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy b. Muhammed Abdilhâlim b. Muhammed Emînilâh es-Sihâlevî *el-Leknevî el-Ecvibetü'l-fâdıla li'l-esiletî'l-aşerati'l-kâmile* (Beyrut: Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1426/2005), 220.

⁶ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mûrî en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'ne-zîr fi usûli'l-hadîs*, nşr. Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 30.

⁷ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Alî, b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Nezhetu'n-nazar fi tevdihi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser*, nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî (Riyad: Matbaatu Sefir, 1424/2003), 276.

⁸ Celâleddîn Ebü'l-Fadl Abdurrahmân b. Kemâleddîn Ebü Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Abdu'l-Vahhâb Abdi'l-Latif (Riyad: Dâru'l-Riyâdi'l-Hadîsiyye, ts.), 2/196.

⁹ Muhammed b. Ahmed Abdilazîz Alî b. Neccâr el-Fütühî, *Şerhu Kevkebi'l-münîr* (Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, ts.), 4/609.

¹⁰ Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdi'l-Melik b. Seleme Ebü Ca'fer et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zühri en-Neccâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), 4/274.

¹¹ Ebü Bekr Muhammed b. Mûsa b. Osman b. Hâzîm el-Hemadânî el-Hâzîmî, *el-İ'tibâr fi beyâni'n-nâsihi ve'l-mensûhi min el-âsâr*, nşr. Zekeriyâ Amirât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011), 76.

¹² Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla*, 192.

'bu nesh edicidir' veya bu mânâyı ifade eden sözleri, sahâbenin 'bu rivâyet, iki emrin sonuncusudur' ifadesi, hadislerin tarihlerinin bilinmesi ve konu hakkında icma'ın bulunmasıdır. İcma' başlı başına nesh edici kabul edilme de buna işaret etmektedir.¹³

Hz. Peygamber'in açık ifadesiyle nâsîh ve mensûhun bilinmesine örnek olarak "Hz. Peygamber cenaze namazı kılarken önce ayakta durmamızı söyledi daha sonra kendisi oturdu ve bize de oturmamızı emretti"¹⁴ hadisi gösterilmektedir. Sahâbenin açık ifadesi ile neshin gerçekleşmesine ise -enin gelmesi sebebiyle guslün gerekip gerekmemesi konusunda- "İslamiyet'in başında cima'da meninin gelmesi hakkında bize ruhsat verildi sonrasında Hz. Peygamber bize gusûl almamızı emretti"¹⁵ rivâyeti örnek verilmektedir. Hadislerin tarihlerindeki farklılığa dayalı olarak nâsîh ve mensûh hükmünün verilmesinin örneği ise "Hacamat yapanın da yaptırmanın da orucu bozulmuştur"¹⁶ ve "Hz. Peygamber ihramlı ve oruçlu olduğu halde hacamat yaptırdı"¹⁷ hadisleridir.

İcma' ile neshe ise "Kim içki içerse ona celde vurun, dördüncü defa yaparsa onu öldürün!" hadisi örnek olarak gösterilebilir.¹⁸ Âlimlerin bu rivâyetle amel etmemesi sebebiyle nesh edildiği konusunda görüş birliği olduğu nakledilmektedir. Cumhûr-ı ulemâise icma'ın bir nassı nesh edemeyeceği, bir rivâyetin icma' ile nâsîh veya mensûh olamayacağı, ancak bir neshedicinin bulunduğu delalet edeceği kanaatinde dir.¹⁹

Hafız Hâzîmî sahâbe sözüyle neshe hükmedilebileceğine dair görüşüne örnek olarak "Biz cenaze namazında kıyam ile emrolunduk daha sonra bundan nehyolunduk" haberini vermektedir.²⁰ İbnü'l-Esîr (öl. 606/1210) sahâbenin 'Bu hüküm nesh edildi' ifadesiyle bir hükmün nesh edilemeyeceğini, sahâbenin ictihad ile hükmetmiş olabileceğinden dolayı neshin ancak 'Hz. Peygamber'den işittim' sözleriyle mümkün olacağını söylemektedir.²¹ İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1249) de *Muhtasar*'ın da İbnü'l-Esîr'i

¹³ İbnü's-Salâh, *Ulumi'l-hadîs*, 172.

¹⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005), 1/434.

¹⁵ Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436/2015), "Tahâret", 85.

¹⁶ Ebû Dâvud, "Savm", 32.

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Mahmud Muhammed Nassâr (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1438/2017), "Savm", 32.

¹⁸ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, nşr. Ahmed Şemseddîn (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436/2015), "Eşribe", 42.

¹⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 2/288.

²⁰ Hâzîmî, *el-f'tibâr*, 8.

²¹ Mecduddîn Ebû's-Saâdâtel Mübârek b. Muhammed b. Esîr el-Cezerî, *Câmiu'l-usûl fi ehâdisi'r-rasûl*, nşr. Beşîr Uyûn (Beirut: Mektebetu'l-Fikr, ts.), 150.

tasdik eden ifadeler kullanmaktadır.²² Irâkî ise bu konuda ictihada müsaade olmadığını dolayısıyla sahâbenin ‘Bu hüküm nesh edildi’ sözünü hadislerin tarihini bilmeksizin söyleyemeyeceğini belirterek bu şekilde bir neshin olmasını reddeder.²³ Konu hakkındaki kanaatini Süyûtî ise “Bir hükmü nesh edebilmek için Hz. Peygamber’den yahut ashâbdan “Bu âyet bunu nesh etti” şeklinde açık bir naklin olup olmadığına bakmak gerekir. Nesh konusunda avam müfessirlerin sözüne itimad edilmez. Müctehidler açık bir ihtilâf ya da sahih bir nakil olmaksızın ictihad etmemişlerdir” sözleriyle ifade eder.²⁴

Mısırlı âlim Abdulvahhâb eş-Şa’rânî (öl. 973/1565) nesh konusundaki kanaatini şöyle ifade eder: “Ben ne hadisin te’viline ne de tarihleri bilmekle neshine meylettim. Hz. Peygamber’in kelamını nâsih yoktur, ancak şu sözleri müstesna: ‘Kabir ziyaretini nehyetmişim, ziyaret edin.’ Ayrıca Şa’rânî, Hz. Peygamber’in fiillerinden sonra yaptığı bir şeyin muhkem nâsih olduğunu ancak bunun küllî değil çoğunluk olması sebebiyle Hz. Peygamber’den farklı iki vakitte iki farklı fiil sabit olduğu zaman nesh sabit olmadığı müddetçe tahyir üzerine bırakılması gerektiğini söyler.²⁵

1.2. Tercih

Leknevî, Şeyhayn’ın kitaplarında geçen hadislerin diğer kitaplardaki hadislerle tercihi meselesinde *Sahihayn*’da bulunan bir hadise güvenilir bir senedle aynı sıhhatte bir hadisin muâriz olması ve muâriz olan hadisin sıhhat bakımından eşit olmaması durumlarını birbirinden ayırmıştır. İlk durumda *Sahihayn*’da bulunan hadisin sıhhati hakkında ümmetin ittifakı olduğundan dolayı ikincinin tercih edilmeyeceğini, ikinci durumda ise açık bir şekilde *Sahihayn*’da geçen hadisin tercih edilmesi gerektiğini söylemiştir.²⁶ Ebû’s-Senâ Isfahânî (öl. 749/1349) de Buhârî, Müslim gibi sıhhatiyle meşhur olan kitaplarda bulunan bir hadisin, Ebû Dâvud gibi sıhhatiyle şöhret bulmayan kitaplarda geçen bir hadise tercih edilmesinin doğru olduğu kanaatindedir.²⁷

²² Tâceddîn Ebi’n-Nasr Abdilvahhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Subkî, *Ref’u’l-hâcib alâ muhtasari İbn Hâcib*, nşr. Alî Muhammed Muavvad-Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beirut: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 1420/1999), 4/33.

²³ Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu’l-muğiş şerhu Elfıyyeti’l-hadis*, nşr. Abdülkerîm b. Abdillâh (Riyad: Dâru’l-Minhâc, 1426/2005), 3/449.

²⁴ Celâleddîn Ebû’l-Fadl Abdurrahmân b. Kemâleddîn Ebû Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmil’-Kur’ân*, nşr. Merkezî’-Dirâseti’l-Kur’âniyye (Dâru Mecmau’l-Mülk, ts.), 4/1454.

²⁵ Abdulvahhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa’rânî, *el-Mizânü’l-kübrâ* (Kâhire: Dâru’l-Kuds, 1432/2011), 336.

²⁶ Leknevî, *el-Ecvibetü’l-fâdila*, 205.

²⁷ Şemsüddîn Ebû’s-Senâ Muhammed b. Abdurrahmân b. Ahmed el-İsfahânî, *Beyânü’l-muhtasar şerhu muhtasari İbn Hâcib*, nşr. Muhammed Mazhar Bakâ (Medine: Dâru’l-Medenî, 1406/1986), 3/381.

Hadisin birden fazla tarikle gelmesinin tercih sebeplerinden olması ve tariklerin çokluğunun hadisler arasındaki ihtilâfı gidermesi konusunda iki görüşün olduğunu belirten Leknevî, ilkinin Hanefîlerin geneli ve Şâfiîlerin bir kısmının kabul ettiği görüş olan hadisin tariklerinin çokluğunun tercih sebeplerinden biri olarak kabul edilmemesi olduğunu söyler.²⁸

İkincisi ise Şâfiîlerin birçoğunun kabul ettiği görüş olan hadisin tariklerinin çokluğunun, tercih emarelerinden sayılmasıdır. Tercih, iki haberden birinin diğerinden daha kuvvetli olmasıyla hâsıl olur. Bilindiği üzere râvinin çok olması da iki haberden birinde bulunan bir kuvvet çeşididir. Bir cemâatin sözü, bir kişinin sözüne kıyasla daha kuvvetli, hatadan daha uzak ve bilgiyi ifade etmekte daha faydalıdır. Çünkü haber-i vahid zan ifade eder. Böylece bir araya gelen zanların sayısı arttıkça haberin doğruluğunun kesinliğe ulaşması da o kadar kolay olur.²⁹

Bahrululûm el-Leknevî (öl. 1225/1810) *Fevâtihu'r-Rahamât* adlı kitabında Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve Ebû Yûsuf'a (öl. 182/798) göre râvinin çokluğunun tercih sebeplerinden biri olmadığını söylemiş, ancak diğer mezhep imâm ları ve İmam Muhammed'in (öl. 189/805) buna muhâlif hareket ettiklerini çünkü onlara göre şöhret seviyesine ulaşmasa dahi râvi ve delillerin çokluğu sebebiyle tercih yapılabileceğini ifade etmiştir.³⁰ Hâzîmî de iki hadisten birinin diğerine tercih edilmesini gerektiren sebeplerden birinin râvi sayısının çokluğu olduğunu görüşündedir.³¹

Leknevî'ye göre hadisin sıhhat veya zayıflığına hükmetmede bir tarafın sayıca fazla olması tercih sebeplerinden biri değildir. Delille muhalefet edildiğinde azınlığın sözünün çoğunluğun sözüne tercih edildiği birçok mesele bulunmaktadır. Örneğin; "Ebû Hureyre (öl. 58/678) ve Ebû Musa'nın (öl. 42/662-63) rivâyet ettiği 'İmam kırâat yaptığında sükût edin'³² hadisini Dârekutnî ve başkaları zayıf kabul etmiş; Müslîm (öl. 261/875) ve İbn Huzeyme ise tashih etmiştir. Muhakkiklerden bir cemâat, çoğunluğun hadisin zayıflığına hükmetmek için getirdiği illetlerin yetersiz ve sıhhatine hükmedenlerin delillerinin kuvvetli olduğunu söyleyerek azınlığın sözünü tercih etmiştir. Aynı şekilde Leknevî rûtbî (cerh ve ta'dil

²⁸ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdila*, 206.

²⁹ Ahmed b. Muhammed Alâuddîn Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Beirut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/155.

³⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebi's-Sehl es-Serahsî, *Usûl*, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 2/24; Abdulalî Muhammed b. Nizâmuddîn Muhammed es-Sihâlevîel-Leknevî, *Fevâtihu'r-Rahamâtbişerhi Müsellemi's-sübût* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 2/258.

³¹ Hâzîmî, *el-f'tibâr*, 1/14.

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce, *es-Sünen*, nşr. Ahmed Şemseddîn (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015), "Salât", 13.

mertebeleri açısından) önceliğin de iki hüküm arasında tercihi gerektirici bir sebep olmadığını ifade eder.³³

Râvinin fakih olmasının hadisler arasındaki tercihe etkisini Hâzîmî: “Tercih sebeplerinden yirmi üçüncüsü hıfz ve güvenilirlikte eşit olmakla birlikte, iki hadisten birinin râvilerinin hadis lafızlarından hüküm çıkarılmayı bilen kimselerden olmasıdır. Bu sebeple fukahânın hadisine tutunmak evladır” sözleriyle açıklamaktadır.³⁴

Leknevî konu hakkında, hadis râvîlerinin fıkhi bilmesinin mutlak olarak itibar edilmesi gereken şeylerden olduğunu söyleyenler, râvinin fakih olup olmamasına hiçbir şekilde itibar etmeyenler ve lafızca değil, mânâca rivâyet edilen hadislerde dikkate alınması gerektiğini savunanlar olmak üzere üç görüşün olduğunu ancak âlimlerin sözlerinin, râvîleri fakih olan hadisin tercih edilmesi gerektiğine işaret ettiğini ve fakihliğin tercih sebeplerinden biri olarak görülmesinin daha doğru olacağını söylemektedir.³⁵

Leknevî’ye göretercihte râvînin fakih olmasına önem gösterilmesi gerekir. Çünkü fakih, rivâyeti caiz olanı ve olmayanı ayırt eder. Zâhirine göre amel etmeyi caiz görmeyen bir söz işittiği zaman ilk bakışta onu rivâyet etmekten çekinir. Mânâsını ve sebep-i vürûdunu araştırır. Müşkili ortadan kaldıracak bir şeye muttali olur ve daha sonra nakleder. Fakih olmayan ise buna güç yetiremez ve işittiği kadarını nakleder. Böylece daha fakih olan kendisinden daha aşağı mertebede olana tercih edilir.³⁶ Ayrıca Leknevî râvînin fakih olmasının, lafzen rivâyet edilmiş olan hadiste değil ma’nen rivâyet edilmiş olanda tercih sebebi olabilir diyenlerin sözünün asılsız bir iddiadan ibaret olduğunu, bunun mutlak olarak tercih sebepleri arasında sayılması gerektiğini ifade etmektedir.³⁷

Muhaddislerin sözleri arasında bir zıtlık vuku bulduğunda hangisinin tercih edileceği konusunda üç yol olduğunu söyleyen Leknevî, ilkinin iki muhaddisten birinin hadisleri tashih etmekte mütesâhil olması ve onunla hüküm vermekte rahat hareket etmesi; diğerinin ise ifrat ve tefritten kaçınarak tahkikte bulunması ve hüküm vermede detaylı düşünmesi olduğunu söyler. Yine Leknevî, Zehebî (öl. 748/1348) gibi mütesâhil olmayan muhaddisin sözünün, Hâkim (öl. 405/1014) gibi mütesâhil olana tercih edilmesi gerektiğini de şöyle açıklar: “Hâkimin, isnadının sahihliğine hükmettiği hadis ile Zehebî’nin zayıflığına hükmettiği hadis arasın-

³³ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla*, 181.

³⁴ Hâzîmî, *el-İtibâr*, 1/15.

³⁵ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla*, 215.

³⁶ Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût*, 2/255.

³⁷ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla*, 48-212.

da, Zehebî'nin sözü tercih edilir. Çünkü Hâkim'in sahihliğine hükmettiği nice hadis vardır ki; ardından Zehebî bu rivâyetlerin ya zayıf ya da mevzû olduğunu söylemiştir. Zehebî'nin *Muhtasar*'ına bakılmadığı müddetçe *Müstedrek* ile hüküm verilmemesi gerekir. Aksi takdirde Zehebî'nin sözünde zâhirî bir bozukluk ortaya çıkar. Hâkim'den sonra gelen muhaddisler de böyle bir durumda Zehebî'nin sözünün tercih edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.”³⁸

Leknevî, muhaddislerin sözleri arasında bir zıtlıkla karşılaşıldığında tercih yapılabilmesi için başvurulacak ikinci yolun, iki muhaddisten birinin hadisin zayıflığına yahut mevzuluğuna hükmetmekte mütesahil; cerh etmekte müteşeddid diğer muhaddisin ise rivâyeti cerh etmekte mütevassıt davranması olduğunu böyle bir durumda müteşeddid davranan muhaddisin sözünün terkedileceğini söylemektedir.”³⁹

Muhaddislerin sözleri arasında bir zıtlıkla karşılaşıldığı durumda tercih yapılabilmesi için başvurulacak üçüncü yol olarak ise iki sözün kaynağına bakılarak her iki tarafın da delillerinin mütalaa edilmesi gerektiğine ve delilleri kuvvetli olanın zayıf olana tercihinin doğru olduğuna işaret etmektedir.⁴⁰ Süyûtî de *et-Ta'zîm ve'l-minne* adlı risalesinde bunu şöyle açıklamaktadır: “Dârekutnî (öl. 385/995), Cevzekanî, İbn Nâsır (öl. 550/1155), İbn Cevzî (öl. 597/1201), İbn Dihye (öl. 633/1235) gibi ‘İhyâ hadisi’ diye tabir edilen, Hz. Peygamber’in annesinin diriltirilip iman etmesi ile ilgili hadisin mevzu oluşuna hükmedenler ve İbn Şahin (öl. 385/996), Hatib, İbn Asakir (öl. 600/1203), Süheylî (öl. 581/1185), Kurtubî (öl. 656/1258), Taberî (öl. 310/923), İbn Seyyid en-Nâs (öl. 734/1334) gibi mevzuluğuna değil yalnızca zayıflığına hükmedenler olmak üzere iki taraf vardır. Biz her iki hükme meyledenlerin de delillerini inceledik ve ilk fırkanın hüküm verirken kendisine dayandıkları illetleri etkisiz bulduk. Bundan dolayı ikinci fırkanın sözünü tercih ettik.”⁴¹

Leknevî, Hz. Peygamber ve sahâbe zamanında ortaya çıkan deliller arasında vuku bulan teâruz hakkında Kur’ânî veya nebevî bir nassın, ya sahâbenin yaptığı fiilleri tasdik edici olduğunu ya da buna muhalefet edici olduğunu söylemektedir. Ona göre nassın sahâbenin fiiline uygun olması durumunda doğru olan bu nasla amel etmektir. Çünkü ashâbın fiilleri Hz. Peygamber zamanında vuku bulmasa dahi bir şer’î usûle dâhildir. İkinci durumda ise imkân olduğu kadar -sahâbenin fiilini şeriat hizasından

³⁸ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdila*, 161-162.

³⁹ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdila*, 162.

⁴⁰ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdila*, 180.

⁴¹ Celâleddîn Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Kemâleddîn Ebû Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *et-Ta'zîm ve'l-minne* (b.y.: Dâru Cevâmii'l-Kelim, ts.), 24.

çıkarmamak kaydıyla- cem' yapılır. Cem'e imkân yoksa -muhâlif bir nas olduğundan dolayı- sahâbenin sözüne yahut fiili ile amel etmek güzel görülmez. Sahâbe yaptığı fiile muhâlif olan nassı bilmemekte ma'zûr sayılır, çünkü bildiği halde nassa muhâlif bir şekilde hükmetmez. Üçüncü bir durumda ise, yani sahâbeden bir söz yahut fiil nakledildiği, Kur'ân ve sünnette de buna muhâlif veya muvâfık bir delil bulunamadığında sahâbenin yaptığına uymak güzeldir.⁴²

Merfu' hadis ve sahâbe kavlinin teâruzu durumunda yapılması gereken şeriatin sahibi olması sebebiyle Hz. Peygamber'in sözüne tutunmaktır. Mevkûf ve merfu' hadis arasında bir teâruz bulunduğu ise -her ikisinin de senedinin sıhhati ve kaynaklarının kuvveti bilindikten sonra-merfu' takdim edilir. Mevkûf hadis hükmen merfu' yerinde kabul edilse dahi hükmi olanın hakiki olandan mertebeye daha aşağıda bulunduğu şüphe yoktur. Her ne kadar görüşlerine itibar edilenlerin her biri sahâbî olsa da şeriat sahibinin sözü dışındakiler reddedilir.⁴³ Leknevî başka bir eserinde de merfu' ve mevkûf rivâyetlerin ihtilafı durumunda Hz. Peygamber'in sözüne ve fiiline tabi olmak gerektiğini söylemektedir. Ona göre Hz. Peygamber dışındakilerin sözleri ve fiilleri tabiiyet konusunda kendisine eşit olamaz. Sahâbeden hadise muhâlif bir şey rivâyet edildiğinde hadisle amel edilir. Ancak Hz. Peygamber'in onlara uymaya teşviki ve kendilerine olan hüsn-i zan sebebiyle sahâbenin sözlerini kabul etmekte ve rivâyetleri cem' etmek uygun olmalıdır.⁴⁴

Leknevî'ye göre sahâbe kavlinin merfu' hadisle çelişmesinin iki sebebi vardır. İlki sahih bir hadisin kendisine ulaşmaması, ikincisi ise ulaştığı halde kendisinin tespit ettiği bir karine sebebiyle hadisin zâhirinden anlaşılardan farklı bir mana ifade ettiği kanaatinde olmasıdır. O zikredilen sebeplerin hadisin zâhirinin bâtil olmasını gerektirmeyeceği görüşündedir. Çünküsahâbe hadise muâriz, eşit kuvvette veya daha tercihe layık başka bir hadisten dolayı zâhirî mânâyı terk etmiş olabilir.⁴⁵

Leknevî'nin kanaatine göre sahâbenin hadis lafzından anlaşılacak zâhirî mânânın aksini ifade etmesi nassın zâhirinin terkini gerektirmez. Çünkü Hz. Peygamber'in sözü başkasının sözüyle bâtil olmaz. Zâhirin ifade ettiği mânâ ile istidlâl başkasının bu mânâyı terk etmesiyle bâtil olacak bir şey değildir. Sahâbenin zâhirden başka bir mânâyı teviline sebep olan kari-

⁴² Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *İkâmetu'l-hucce alâ enne'l-iksâra fi teabbudi leyse bi bid'a* (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, 1419/1998), 18.

⁴³ Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, 332.

⁴⁴ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla*, 225.

⁴⁵ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla*, 225-226.

neleri başkası tespit edemeyebilir. Böylece karineleri tespit edemeyen kimse hakkında hadisin zâhiri ile delil getirmek yanlış değildir.⁴⁶

2. İstidlâl Edilen ÂyetlerHakkındaki Değerlendirmeler

Bu bölümde Leknevî'nin ihtilâfu'l-Hadis ilmine yaklaşım bir uygulama üzerinden ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu uygulama kendisinin hakkında bir risale yazmış olduğu cemâatin imâm ın arkasında kırâat edip etmemesi ile alakalıdır. Âlimlerin ihtilâf ettiği bu meselede öncelikle istidlâl edilen âyetlerin sebab-i nüzûlü ve hadislerle yer verilecektir. Sonrasında Leknevî'nin âyet ve hadisler hakkındaki değerlendirmeleri ve bunlara yapılan itirazlara vermiş olduğu cevaplar ele alınacaktır.

2.1. Âyetlerin Sebeb-i Nüzûlü İle İlgili Rivâyetler

Sebeb-i nüzûl, Hz. Peygamber zamanında gerçekleşmiş, âyet ya da âyetlerin inişine vesile olan hâdis veya kendisine yöneltilen sorulardır. Âyet, indirilmesine vesile olan hâdisi veya Hz. Peygamber'e yöneltilen soruların hükmünü beyan için nâzil olur.⁴⁷ Bunu bilmekteki amaç ise hükümlerin ve bu hükümlerin izahındaki hikmetin idrâki, nüzûl sebebiyle âyetin kuşatmış olduğu mânânın tahsîsi, âyetin mânâsına vukûfiyet ve müşkilin ortadan kaldırılması ve âyette hasrın olabileceği düşüncesini defetmektir.⁴⁸

Sebeb-i nüzûl, Hz. Peygamber veya ashâbdan sahih bir şekilde gelen rivâyetle bilinebilir. Ashâbın bu şekildeki rivâyetleri hükmen merfu' yerindedir.⁴⁹ Ayrıca âyetin inişine şahitlik eden, sebeplerini bilen ve âyetin ifade ettiği mânâyı idrak eden kimselerin rivâyeti ile bilinebilir.⁵⁰ Nüzûl sebebinin mürsel bir hadisle rivâyet edildiği zaman rivâyetin sahih olması durumunda, başka bir mürselle kuvvetlendirildiğinde ve rivâyet eden sahâbiden nakleden kişilerin Saîd b. Cübeyr, Mücâhid ve İkrime gibi müfessirler olması halinde kabul edileceği de söylenmiştir.⁵¹

Bir âyet hakkında iki farklı rivâyetin gelmesi halinde iki durum vardır. İlki rivâyetten birinin sahih diğerinin sıhhat derecesine ulaşmaması halidir ki bu takdirde sebeb-i beyânı için sahih olan rivâyete itimat etmek gerekir. İkincisi ise her iki rivâyetin de sahih olmasıyla birlikte birinin

⁴⁶ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdila*, 223.

⁴⁷ Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Fevâz Ahmed Zümerli (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1416/1995), 1/89.

⁴⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 108; Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Ebû'l-Fadl ed-Dimyâtî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 38.

⁴⁹ Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nüzûl*, nşr. Eymen Sâlih Şa'bân (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424/2003), 11.

⁵⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 114.

⁵¹ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/95.

tercihini gerektiren bir sebep bulunmasıdır. Tercih sebebi de birinin daha sahih olması yahut birinin râvisinin kıssaya şahitlik etmesidir.⁵²

Çalışmanın konusu olan muktedînin imâm ın arkasında kırâat yapıp yapmaması hususunda delil getirilen “Kur’ân okunduğu zaman derhal onu dinleyin ve sükût edin”⁵³ âyetinin sebab-i nüzûlü hakkında birçok rivâyet nakledilmiştir.

Bunlardan ilki namazda imâm a uyan cemâatin kırâatten nehyedilmesi hakkında gelen “Hz. Peygamber, namazda kırâat yaptığı zaman Ona uyanlar da Fâtiha ve diğer sûreleri okuyorlardı. ‘Bismillahirrahmanirrahim’ dediğinde aynısını söylüyorlardı. Fâtiha ve zamm-ı sûreyi bitirinceye kadar aynısını yapıyorlardı. Hz. Peygamber, Allah’ın beklemesini istediği kadar bekledi ve daha sonra ‘Kur’ân okunduğu zaman hemen onu dinleyin ve sükût edin’ meâlindeki âyet nâzil oldu. Bunun akabinde Hz. Peygamber namazda kırâat yaptı cemâat de sükût etti”⁵⁴ rivâyetidir.

Bir diğer nüzûl sebebi “İnsanlar namazda konuşuyorlardı -birbirlerine ihtiyaçlarını arz ediyorlardı- akabinde bu âyet nâzil oldu”⁵⁵ şeklinde gelen, insanların öncesinde namazda konuştuklarını, âyetin nâzil olmasıyla birlikte bunun nehyedildiğini ifade eden rivâyettir.

Cemâatin terğib ve terhib âyetleri okunduğu sırada zikretmeleri ile ilgili gelen “İnsanlar namazda Cennet ve Cehennem zikrini işittikleri zaman seslerini yükseltiyorlardı ve bu âyet nâzil oldu”⁵⁶ rivâyeti de bir başka nüzûl sebebi olarak gösterilmiştir.

Osman b. Zâide’nin Kur’ân okunduğu zaman elbisesiyle yüzünü kapatması ve âyeti tevil ederek gözün ve diğer azaların istima’dan başka bir şeyle meşguliyetinin kerih olduğunu söylemesi de âyetin namazda ve hutbede Kur’ân’ın dinlenilmesi hakkında nâzil olduğunu gösteren farklı bir rivâyettir.⁵⁷

Bir başka nüzûl sebebinin de namazda ve hutbede konuşulmaması olduğunu gösteren bir haberde şu ifadeler geçmektedir: “Âyet, namazda Hz. Peygamber’in arkasında namaz kılan kimselerin seslerini yükseltmeleri, Cuma ve bayram günü hutbe verilirken seslerini yükseltmeleri hakkında

⁵² Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân*, 1/ 97-98.

⁵³ A'raf 7/204.

⁵⁴ Ebû Osman b. Şu'be el-Horasânî el-Cevzecânî, *Sünen*, nşr. Sa'd b. Abdillâh b. Abdilâzîz (Riyad: Dâru'l-Asîmî, 1413/1993), 2/227.

⁵⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. İslâm Mansûr Abdülâhmîd (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1429/2008), 2/320.

⁵⁶ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, nşr. Hamed b. Abdillâh el-Cum'a-Muhammed b. İbrahim el-Lühaydân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1427/2006), 5/447.

⁵⁷ Celâleddîn Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Kemâleddîn Ebû Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mansûr fi't-tefsîri'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431/2010), 3/286.

nâzil olmuş, onları namaz ve hutbede kelamdan nehyetmiştir. Çünkü hutbe de namazdır.”⁵⁸

Beğavî, bu âyetin nüzü'l sebebi hakkında ihtilâf edildiğini söyledikten sonra bir cemâatin âyetin namazda imâm a uyan kimselerin kırâati hakkında nâzil olduğunu tercih ettiklerini belirten şu rivâyeti getirmiştir: “Onlar namazda ihtiyaç miktarınca konuşuyorlardı ve sükût etmekle emrolundular.” Âlimler arasında âyetin cemâatin imâm ın arkasında kırâati cehrî yapmaları hakkında nâzil olduğunu söyleyenlerde mevcuttur. Müfessir Kelbî'ye göre en doğrusu âyetin namazdaki kırâat ve hutbe esnasındaki sükût hakkında nâzil olduğu görüşünün tercih edilmesidir. Çünkü âyet Mekkî'dir. Cuma namazı ise Medine'de farz olmuştur.⁵⁹

Saîd b. Cübeyr ve Mücâhid'den âyetin hutbe hakkında nâzil olduğuna dair: “Bu âyet, bayram namazlarında, Cuma namazında ve kırâatin cehrî yapıldığı namazlarda istima' ve sükût için nâzil olmuştur”⁶⁰ şeklinde bir rivâyet gelmiştir. Beydâvî de tefsirinde âyetin namazda imâm a uyan cemâatin kırâati için nâzil olduğunu ifade etmektedir.⁶¹

Taberî, tefsirinde Hz. Peygamber'den gelen “İmam kırâat yaptığı zaman sükût edin” haberinin sıhhati ve hutbeyi işiten kimseye istima' ve insâtın gerektiği konusunda birçok âlimin icma' bulunduğunu nakletmektedir. Dolayısıyla O âyetin namaz ve hutbe hakkında nâzil olduğu, Kur'ân'ın dinlenilmesi ve sükûtun bu iki yerden başkasında vâcib görülmediği kanaatindedir.⁶²

Âyetin zâhirinden kişi namazda veya namaz dışında olsun Kur'ân kırâati yapıldığında kendisine insât ve istima'ın vücubiyetinin anlaşıldığını ifade eden Nesevî⁶³ ve Hâzin⁶⁴ âyetin mânâsını: “Ey Mü'minler! Kur'ân okunduğu zaman mânâsını anlamak ve nasihatleri hakkında düşünmek için kulaklarınızla ona meyledin ve dinlemek için sükût edin” şeklinde yapmaktadır. Zemahşerî de âyetin zâhirinden anlaşılanın namaz içinde ve dışında Kur'ân okunduğu zaman kişiye insât ve istima'ın vâcib olduğu görüşündedir. Ayrıca namazda konuşmanın yasaklanması hakkında indi-

⁵⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/320.

⁵⁹ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Meâlimu't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1431/2010), 2/189.

⁶⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/320.

⁶¹ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, nşr. Abdulkâdir İrfân (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1432/2011), 3/86.

⁶² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, nşr. İslâm Mansur Abdulhamîd (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1431/2010), 5/613.

⁶³ Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesevî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, nşr. Yusuf Ali Bedivi (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1432/2011), 1/628.

⁶⁴ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-Hâzin, *Lübâbu't-te'vil fi meâni't-tenzil*, nşr. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1431/2010), 2/285.

ğini söyleyenlerin olduğunu naklederek âyetin mânâsının “İstima’ edin, mânâsını ve hükmünü öğrenin ve sınırı aşmayın” şeklinde yapılmasını doğru görmektedir.⁶⁵

2.2. Leknevî’nin Âyetleri Yorumlaması

Leknevî cumhûr-ı sahâbenin, cemâatin imâm ın kırâatini dinlemesi gerektiğine hükmettiklerini, “Kur’ân okunduğu zaman derhal onu dinleyin ve sükût edin”⁶⁶âyetinin hutbenin dinlenmesi hakkında nâzil olduğunu söyleyenler bulunmasına rağmen doğrusunun her ikisini de kapsamı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ona göre âyetin tefsiri ve nüzûl sebebi hakkında nakledilen rivâyetlerden tercihe layık olan imâm ın arkasında kırâat yapılmamasını ifade eden haberlerdir. Bu rivâyetleri tercih etmesinin sebebi ise diğer eser ve haberlere muâırız bir yanının bulunmaması ve rivâyetin kendisinde de bir bozukluğun olmamasıdır.⁶⁷

Leknevî bu âyetin hutbe hakkında nâzil olduğu ve Kur’ân’ı dinlemenin hutbe verildiği zamana tahsis edildiği iddiasını doğru görmemektedir. Sahâbe ve müfessirler arasında nüzûl sebebi hakkında var olan ihtilâftan dolayı bu tahsis mümkün değildir. Âyetin zâhirine bakıldığında mutlak bir şekilde istima’ın vücubiyeti gerekse deehl-i ilmimâm ın kırâatini dinlemenin farz-ı ayn ve kifâye olduğu yerleri tefrik etmişlerdir.⁶⁸

Leknevî’ye göre Hanefîlerin delil getirdiği âyet ne imâm ın cehrî kırâat yapması anında cemâatin kırâat etmesinin caiz olmadığına ne de muâırızların söylediği gibi Fâtihanın muktedîye vâcib olduğuna delalet etmemektedir. Dolayısıyla muktedînin mutlak olarak -imâm a uyduğunda dahi olsa- Fâtihayı okuması gerekmez. Ayrıca âyet, imâm ın sekte⁶⁹ yapmasının sünnet olduğunu söyleyenlerin sözünün de makbul olmayacağına delalet edebilir.⁷⁰

‘Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyunuz’⁷¹ meâlindeki âyette ‘mâ teyessera’-‘kolayınıza geleni’- ifadesi ile kastedilenin Fâtihanın okunması ve âyetteki emrin imâm, muktedî veya münferid olsun namaz kılan her-

⁶⁵ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, nşr. Muhammed Abdüsselam Şahin (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1430/2009), 2/185.

⁶⁶ A’raf 7/204.

⁶⁷ Ebü’l-Hasenât Muhammed Abdulhayy b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *İmamu’l-keîâm fîmâ yeteallaku bi’l-kirâati halfe’l-imâm* (Karaçi: İdâretü’l-Kur’ân ve’l-Ulûmü’l-İslâmiyye, 1419/1998), 127.

⁶⁸ Leknevî, *İmamu’l-keîâm*, 128.

⁶⁹ “Sekte” kelimesi konuşmanın zıddı, susmak anlamına gelen ‘s-k-t’ kelimesinden müştak olup sözlükte felç geçirmek manasında kullanılmaktadır. İstilâhta ise nefes almadan sesi anlık kesip sonra devam etmek anlamına gelmektedir. Ancak burada sekte ile imâm ın kırâat esnasında nefes alıp vermesinden doğan sessizlik kastedilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Tahânevî, *Keşşâf*, “skt”, 1/959; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, 4/559.

⁷⁰ Leknevî, *İmamu’l-keîâm*, 136.

⁷¹ Müzemmil 73/20.

kesi şamil olduğunu söylemekle Fâtihanın kırâatinin farziyetine hükmedenler de mevcuttur. Leknevî'ye göre bu hüküm üç sebepten dolayı yanlışır. İlk olarak âyette geçen 'mâ' harfinin az veya çok Kur'ân âyetlerini kırâat etmek mânâsında olması sebebiyle 'mâ' harfinin Fâtihaya tahsîsine dair bir hüküm çıkarılamaz. İkinci olarak Fâtîha, Kur'ân'ın bütününe nisbetle 'Kolayınıza geleni okuyunuz' ifadesinin karşılığı olamaz. Üçüncü olarak ise âyette kastedilenin Fâtihayı okumak olduğu kabul edilse dahi cemâate rükûda yetişilmesi veya kırâatten aciz kalınması gibi zaruret durumlarında birçok hadisle sabit olduğu üzere imâm a uyan kimseden kırâat düşmektedir.⁷²

Ayrıca Hanefîlerin delil getirdiği âyetin, 'Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyunuz'⁷³ meâlindeki âyete muhâlif olduğu ifade edilmektedir. Çünkü âyetin hükmü münferidin, imâm ın ve me'mûmun her birinin kırâat yapmasının gerekliliği mânâsındadır. Dolayısıyla İstima' ve insât âyetini Fâtîha dışındaki hallere bu âyeti de mutlak kırâate hamletmekle her ikisiyle amel etmek gerekir.⁷⁴ Leknevî, âyetleri zikredilen şekilde cem' etmeyi doğru bulmamaktadır. Ona göre âyet imâm ın kırâati anında me'mûmun kırâat yapmasına değil imâm ve münferidin yapacağı kırâate delalet eder. Böylece cemâatin sükût etmesi imâm ve münferid olarak namaz kılan kimsenin ise kırâat yapması gerekir.⁷⁵

3. İstidlâl Edilen Rivâyetler

Konu hakkında gelen rivâyetlerden ilki: "Kendisine uyulması için bir imâm tayin edildiğinde tekbir getirdiği zaman tekbir getirin, kırâat yaptığı zaman sükût edin, 'gayri'l mağdûbi' dediği zaman da 'âmin deyin' hadisidir.⁷⁶

Leknevî'ye göre Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in sahih sayması sebebiyle hadisin sıhhatine hükmetmek daha tercihe layık ve istidlâl için de yeterlidir. Zayıflığına hükmedenlerin delilleri ise muhakkiklerin kabul edeceği seviyede değildir.⁷⁷

İkincisi: "Hz. Peygamber kırâati cehrî yaptığı bir namazı bitirdi ve dedi ki: 'Benimle beraber sizden kırâat yapan var mıdır?' Bir adam: 'Ben ya Rasûlallah' dedi. Hz. Peygamber: 'Ben de diyorum ki Kur'ân benimle niçin çekişiyor' buyurdu. Bu sözü işitmelerinin akabinde insanlar da ar-

⁷² Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 214.

⁷³ Müzemmil 73/20.

⁷⁴ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 135.

⁷⁵ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 135.

⁷⁶ İbn Mâce, "İkâme", 13.

⁷⁷ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 145.

tık cehrî namazlarda Hz. Peygamber ile birlikte kırâat etmeye son verdi” rivâyetidir.⁷⁸

Leknevî, bu hadisin târkinde geçen İbn Ükeyme el-Leysi’nin meçhul olup olmaması, hadiste idrac edilen bir lafzın bulunması, hadis lafzının hafî değil cehrî namazlardaki kırâatin terkine delalet etmesi, cemâatin cehrî kırâat yapmasının yasaklanması, Fâtihanın dışındaki surelerin kırâatinin terkedilmesi ve başka rivâyetlerle mensûh olması sebebiyle bu rivâyetle delil getirilemeyeceğine dair yapılan itirazlara *İmâmu’l-keîâm* adlı eserinde uzun uzadıya cevap vermektedir.⁷⁹

Üçüncü rivâyet: “Hz. Peygamber öğle namazını kıldırırken bir adam geldi ve arkasında A’lâ suresini okudu. Hz. Peygamber namazı bitirince: ‘Hanginiz kırâat etti?’ dedi. Bir adamın kırâat ettiğini söylediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: ‘Bazınızın beni şüpheye düşürdüğünü bildim’ buyurdu”⁸⁰ ve “Namazda Hz. Peygamber’in arkasında Kur’ân okuyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber: ‘Bana Kur’ân’ı karıştırtıyorsunuz’ buyurdu” hadisleridir.⁸¹

Karıştırmaya, şüpheye düşürme gibi durumların, muktedînin kırâatini cehrî yapması anında tahakkuk edeceğini, kırâat gizli yapıldığında ise böyle bir durumla karşılaşılmayacağını iddia edenler olmuştur. Leknevî’ye göre bu iddia kısmen doğru olsa da cemâatin kırâati gizli yapmasının imâm ı şüpheye düşürmeyeceğini söylemek yanlıştır. Eğer sebep akli karıştırmak ise mutlak olarak cemâatin kırâat yapmamasına hükmedilmesi gerekir.⁸²

Dördüncüsü: Hz. Peygamber, “İmam kırâat yaptığı halde siz imâm ın arkasında okuyor musunuz?” buyurdu. Ashâbın sessiz kalmasına mebnî soruyu üç defa tekrarlayınca ashâb: ‘Biz yapıyoruz’ dediler. Hz. Peygamber bunun üzerine: ‘Yapmayın’ buyurdu”⁸³ rivâyetidir.

Beşincisi: “İmamın arkasında olması dışında kim bir rekât namaz kılar da Fâtihayı okumazsa namaz kılmamış demektir” hadisidir.⁸⁴

Altıncısı ise: “Kimin imâm ı varsa imâm ın kırâati onun kırâatidir”⁸⁵ rivâyetidir. Hanefî mezhebinin en meşhur delili olmasıyla birlikte bu ha-

⁷⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1426/2005), 8/119.

⁷⁹ Leknevî, *İmâmu’l-keîâm*, 146-155.

⁸⁰ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu’s-sahîh* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1437/2016), “Salât”, 47.

⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/334.

⁸² Leknevî, *İmâmu’l-keîâm*, 156.

⁸³ Tahâvî, *Şerhu Meâni’l-âsar*, 1/218.

⁸⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu’s-sahîh*, nşr. Hâlid Abdülganî Mahfûz (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2016), “Salât”, 233.

⁸⁵ Ebû’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, nşr. Mecdi b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1432/2011), 1/321.

disle istidlâlin doğru olmadığına dair birçok itiraz vârid olmuştur. Sonraki bölümlerde Leknevî'nin bu tenkitlere karşı değerlendirmelerine yer verilecektir.

3.1. Leknevî'nin Hadisler Hakkındaki Değerlendirmeleri

Leknevî, Hanefîlere itiraz edenlerin delil getirdikleri “Kim imâm ın arkasında olması dışında Fâtîha okumadığı bir rekât kılsa namaz kılmamıştır”⁸⁶ rivâyeti ve benzeri haberlerin açık bir şekilde mü'temmin Fâtîhayı okumasının gerekliliğine delalet etmediği kanaatinde dir. Dolayısıyla o âyetteki emrin mü'temden başkasına hamledilmesinin doğru olduğunu söyler.

Hanefîlerin aksine bir tutum sergileyenler âm delil için bir muhassisin gerekeceğini ancak burada bir muhassisin bulunmadığı iddiasındadırlar. Leknevî burada umum delili tahsis edicinin “İmamın kırâati onun kırâatidir”⁸⁷ hadisi olduğunu ifade eder.⁸⁸ Muhassis olarak gösterilen bu hadislerin delil olmaya yeterli seviyede bulunmadığını söyleyenler de olmuştur. Leknevî'ye göre ise bu rivâyetlerin delil olamayacağını söylemek sâkit bir ifadedir çünkü hadislerin birçoğu sahih veya hasen kabul edilmektedir.⁸⁹

Ubâde b. Sâmit'in “Cemâatte Fâtihadan başkasını okumayın. Çünkü onu okumayan kimsenin namazı yoktur”⁹⁰ rivâyetinin mü'temmin Fâtîhayı okumasının gerekliliği konusunda gâyet açık bir delil olduğu ifade edilmiştir. Leknevî bu delilin Hanefîlerden farklı hareket edenlerin zikrettiği rivâyetlerin en sarîhi olduğunu ancak bunun da kendi maksatlarına delalet etmediğini şöyle illetlendirmektedir,⁹¹ muktedînin Fâtîhayı okuması gerekliliğine delil “Fâtîha'dan başkasını okumayın” sözü ise bu yeterli değildir. Çünü nehy ile istisna etmek, müstesnanın nehyedilenlerin haricinde kalmasına delalet eder. Muktedî için Fâtîhayı okumanın gerekliliğine, rükün oluşuna veya vücubiyetine delalet etmez. Eğer buna delil “Fâtîhayı okumayanın namazı yoktur” sözü ise bu da Fâtîhanın rükün oluşuna delalet etmez.⁹²

Diğer taraftan Leknevî kendi mezhebinin delil getirdiği hadisler arasında da açıkça imâm ın arkasında Fâtîhanın kırâatinin nehyine delalet eden bir hadisin bulunmadığı ve muktedînin kırâat yapmasına delalet

⁸⁶ Tirmizî, “Salât”, 233.

⁸⁷ Dâreketni, *es-Sünen*, 1/321.

⁸⁸ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 260.

⁸⁹ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 260.

⁹⁰ Tirmizî, “Salât”, 232.

⁹¹ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 261.

⁹² Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 261-262.

eden hadislerin buna muâriz olduğu kanaatindedir. Ona göre bu teâruz cem', tercih, tesâkut⁹³ yahut nesh yollarından biriyle ortadan kaldırılabilir. Ona göre deliller arasındaki ihtilafın üç sebebi bulunmaktadır.⁹⁴

Bunlardan ilki imâm ın kırâati anında cemâatin susmasının vücubiyetine delalet eden hadislerdir.⁹⁵ Bu deliller zâhirî olarak mutlak bir şekilde cemâatin kırâat etmemesine delalet eder. İmama uyan cemâatin kırâat yapmaması istima' ve tedebbüre engel olmasıyla ilenlendirilmiştir. Ancak bu ta'lil cehrî namazlardaki imâm ın sekteleri anında ve hafî namazlarda kırâatin yapılmamasının vücubiyetine delalet etmez. Kur'ân âyetleri de aynı şekilde cehrî namazlarda imâm ın kırâat etmesi dışındaki hallerde sükût ve dinlemenin vâcib oluşuna delalet etmez. Netice itibariyle bu hadisler ve zikredilen âyetler mutlak olarak sükûtun vücubiyetini isbât etmemektedir. Hanefîlerden bir kısmı rivâyetleri böyle cem' etse dahi bu durum zorlama bir tevildir.⁹⁶

İkincisi zâhirinin mutlak olarak muktedînin kırâatten engellenmesi-ne ifade ettiği hadislerdir.⁹⁷ Bu rivâyetler Fâtiha dışındaki sûrelere veya cehrî namaza yahut imâm ın kırâati anında muktedînin kırâat yapmasına hamledilebilir. Bu sebeple bunlarla ihticac sahih değildir.⁹⁸

Üçüncü ihtilaf sebebi imâm ın kırâatinin muktedî için yeterliliğine ve muktedî okumasa dahi imâm ın kırâatiyle namazının sahih olmasına delalet eden hadislerdir.⁹⁹ Bu istidlâl imâm ın arkasında Fâtihayı okumanın vâcib olduğunu ifade eden hadislere muâriz olabilir. Bu takdirde cem' yolu tercih edilir. Çünkü Hanefîlerin delil olarak kullanmış olduğu rivâyetler mutlak veya mukayyed olarak muktedînin sükût etmesinin vücûbuna ve kırâatin mekruh ya da haram olduğuna delalet etmemektedir.¹⁰⁰

Ayrıca Leknevî'ye göre imâm ın kırâati muktedînin kırâatinin yerine geçer' hadisiyle ne imâm için velâyetin isbâtı ne de me'mûmun hacri (kırâatten engellenmesi) sabit olmayacağından mücerred rey ile hükmetmeye itibar edilmez. Çünkü imâm ın kırâati hakikaten, şer'an ve örfen me'mûmun kırâati değil hükmen onun kırâatidir. Birinin kırâati hakiki diğeriinki hükmi olmasından dolayı me'mûmun kırâati sebebiyle bir na-

⁹³ Sözlükte düşmek anlamına gelen 's-k-t' kökünden müstak olan 'tesâkata' kelimesi peş peşe düşmek manasında kullanılır. İstilahta ise aynı kuvvetteki iki nassın cem'i mümkün olmayan bir surette teâruz etmesi durumunda her ikisiyle de amel edilememesi anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bk. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, "skt", 19/354-355; "Tehâtür", *Mevsuatu'l-Fıkhyyeti'l-Kuveytyye*, ed. Heyet (Kuveyt: Dâru's-Selâsîl: 1408/1988), 14/84.

⁹⁴ Leknevî, *İmâmu'l-keâm*, 186.

⁹⁵ İbn Mâce, "İkâme", 13.

⁹⁶ Leknevî, *İmâmu'l-keâm*, 186-187.

⁹⁷ Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsar*, 218.

⁹⁸ Leknevî, *İmâmu'l-keâm*, 187.

⁹⁹ Tirmizî, "Salât", 233.

¹⁰⁰ Leknevî, *İmâmu'l-keâm*, 187-188.

mazda iki kırâatin yapılmış olması da gerekmez. Biri hakiki diğeri hükmi olan iki kırâatin bir araya gelmesi hoş karşılanmayan bir durum değildir. Dolayısıyla bu iki kırâatin ictima'mının yanlış olduğunu söylemek delilsiz bir iddiadır.¹⁰¹

Netice itibariyle Leknevî, Hanefî muhakkiklerin, muhaddislerin, fukahânın ve şârihlerin kitaplarını incelediğini ancak kırâatin mutlak olarak mekruhya da sekte halinde olsa dahi cehrî namazlarda haram kabul edilmesiyle ilgili sadra şifa merfu' bir senede ve kâfi bir delile muttali olmadığını nakletmektedir. Bu nedenle kanaatine göre Hanefîlerin görüşlerinden en kuvvetlisi Muhammed b. Hasen'in dediği gibi hafî namazlarda muktedînin kırâat etmesinin müstehablığına hükmetmektir. Kanaatini de zamanının fakihlerinden birçoğunun bu görüşü tercih ettiğini söyleyerek desteklemektedir.¹⁰²

3.2. Hadislere Yöneltilen İtirazlar ve Leknevî'nin Cevapları

Bazı âlimlere göre "İmamın kırâati cemâatin kırâatidir" hadisi muktedînin imâm ın arkasında Fâtihayı okuması hakkında vârid olan hadislere muâriz olması sebebiyle delil olamaz. Ancak Hanefîlerin bu hadisle istidlâl etmesinin sebebi rivâyet senedinin diğerlerinden kuvvetli olması ve iki rivâyetten birinin bir fiilin yapılmasını diğerinin ise yapılmamasını bildirmesi durumunda fiili menedenin tercihinin gerekmesidir. Dolayısıyla bu konuda teâruz eden rivâyetler arasında kırâatin yapılmamasını ifade eden rivâyetin takdim edilmesi gerekir. Leknevî'ye göre ise diğer hadislerin senedlerinin zayıf sayılması bu hadisin zayıf kabul edilmesi gibi doğru değildir ve hadis muktedînin kırâatten engellenmesine delalet etmemektedir.¹⁰³

Öte yandan bu ve rivâyet edilen diğer hadisleri Fâtîha dışındaki kırâat üzerine hamletmenin mümkün olduğu söylene de Leknevî hadisin sebep-i vürudunun Hz. Peygamber'in arkasında namaz kılan bir adamın öğle ve ikindide A'lâ suresini okuması olduğunu ve hadisin zâhîrinin tevîl ihtimalini ortadan kaldırdığını ifade etmektedir.¹⁰⁴

Bazı muârizlar İbn Ömer, Câbir ve Ebû Hureyre'nin bu hadisi rivâyet edip fetva verdikten sonra bunun hilâfına amel ederek bütün namazlarda veya hafî namazlarda muktedînin kırâat etmesine cevaz verdiklerini dolayısıyla râvinin rivâyetine muhalefet etmesinin rivâyetin neshine delalet edeceğini ve onların naklettiği haberlerle delil olamayacağını

¹⁰¹ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 180.

¹⁰² Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 188.

¹⁰³ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 182.

¹⁰⁴ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 182.

ifade etmektedirler. Leknevî, İbn Ömer ve Câbir'den imâm ın arkasında me'mumun kırâat etmesinin cevazı rivâyet edildiği gibi kırâat yapmaması gerektiği ve imâm ın kırâatinin yeterli olduğuna dair de rivâyetler geldiğini söyleyerek itirazı reddetmiştir.¹⁰⁵

Başka bir itirazda Hanefîlerin usûlüne göre sahâbenin ihtilâf ettikleri bir meselede iki taraftan biri için delil olmaya uygun bir haberle ihticac etmediklerinde o haberin reddedileceği ileri sürülmüştür. Çünkü bu haber sahih kabul edilseydi sahâbeden biri delil olarak kullanırdı. Onlardan biri istidlâl etmediğine göre hücciyete kabil olmadığı âşikârdır. İmamın arkasındacemâatinkırâat edip etmemesi konusu da sahâbenin ihtilâf ettiği meselelerdendir. Muktedînin kırâatını meneden ve cevaz verenlerden bir kimse bu haberle delil getirmemiştir. Bu da habere itibar edilmediğini ve hücciyete layık olmadığını göstermektedir.¹⁰⁶

Leknevî Hanefîler arasında bu meselede üç farklı görüş olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilki mutlak olarak haberin reddedilmesidir. İkincisi mutlak olarak haberin kabulüdür. Üçüncüsü ise bir haberin ihtilâf edenler tarafından bilinmesive herhangi birinin bu haberle ihticaca yönelmemesi durumunda haberin zayıf sayılması, kendilerine ulaşmaması halinde haberin kabul edilmesidir. Hanefîlerin bu konuda ittifak etmemeleri sebebiyle yapılan itiraz yerinde değildir.¹⁰⁷

Yine ona göre sükût, istima' ve kırâatin kerih görülmesinin vücubiyetine hükmeden Hanefîlerin, imâm ın arkasında kırâat edilmemesini bu haberle isbât etmeleri doğru değildir. Çünkü onlar bu haberle aslında kırâat etmemenin yahut etmenin müstehablığına hükmederlerken Kur'ân âyetleriyle de kırâati terk etmenin vacib olduğunu söylemektedirler.¹⁰⁸

Kemâl b. Hümâm imâm ın arkasında kırâat yapmak hususunda ihtiyata tutunarak iki delilden en kuvvetlisi ile amel etmek olduğunu söylemektedir. Ona göre burada iki delilden en kuvvetlisi cemâatin kırâat etmesi değil, kırâat etmemesidir.¹⁰⁹Şâfiîler ise mutemed kitaplarda tahrir edilmiş birçok hadis sebebiyle bütün namazlarda Fâtihayı okumanın gerekliliğine hükmetmişlerdir. Onlar Fâtîha veya benzeri bir sûre okumasızın namazın geçerli olmayacağını söylemektedirler.¹¹⁰

Şâfiînin bu konudaki en kuvvetli delili Ubâde b. Sâmit'in şu rivâyetidir:

¹⁰⁵ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 183.

¹⁰⁶ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 183-184.

¹⁰⁷ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 184.

¹⁰⁸ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 185.

¹⁰⁹ Kemaleddin b. Hümâm Muhammed b. Abdilvâhid, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, nşr. Abdurrezzâk Gâlibu'l-Mehdi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, 1416/1995), 1/350; Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 190.

¹¹⁰ İmam Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, nşr. Muhammed İbrahim el-Hahnâvî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 1/360; Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 217.

“Hz. Peygamber sabah namazını kıldırırken kendisine kırâat ağır geldi. Namazı bitirince: ‘Ben imâm ınızın arkasında kırâat ettiğinizi görüyorum buyurdu.’ Biz de evet diye cevap verdik. Bunun üzerine Hz. Peygamber: ‘Fâtihadan başkasını okumayın. Çünkü onu okumayanın namazı yoktur’ buyurdu.”¹¹¹

Yöneltilen itirazlardan bir diğeri de Şâfiînin delil getirdiği bu hadisin haber-i âhad olması ve kat’iyyet ifade eden bir âyetle âhad haberin ihtilafı durumundabu haberin terkedilerek kat’i delile tutunulması gerektiridir. Burada da zikredilen hadis, “Kur’ân okunduğu zaman dinleyin ve sükût edin”¹¹² âyetine muhaliftir ve delil olamaz. Buhem Hanefî hem de Şâfiî usûlüne göre doğru bir itiraz değildir. Çünkü Hanefî usûlünde âm delil kat’iyyet ifade etmektedir. Kat’i bir delinin de zannî delille tahsîsi veya neshi caiz değildir. Açık bir şekilde kat’i delile muhalefet söz konusu olduğunda haber-i âhad kabul edilmez. Bahsi geçen konuda ise âyet kırâatin cehrî yapılması anında sükûtun vâcib olduğuna, hadis de kırâatin cehrî yapıldığı namazda imâm ın sektelerinde Fâtihanın okunması gerektiğine hamledilerek cem’ yapılır. Bu da haber-i âhadın âyete açık bir şekilde muhalefetinin olmadığını gösterir. Şâfiîlerin usûlünde ise âm delil kat’î değil zannîdir. Âm bir delilin de haber-i âhadla tahsîsi caizdir. Dolayısıyla âyet, Fâtîha ve diğer sureleri kuşatmış olsa da hadis onu Fâtihadan başkasına tahsîs eder. Fâtîha dışındakiler hakkında âyetle Fâtîhada ise hadisle amel edilir.¹¹³

Leknevî mukteditinin imâm ın arkasında kırâat yapmasına cevaz veren sahâbeden birçoğundan aynı şekilde kırâati terketmesine dair nakillerin de geldiğini söylemektedir. Dolayısıyla onların cevaz verdiğini gösteren eserlerle delil getirmek sahih olmaz. Şâfiîlerin kırâatin caizliğini ifade eden delilleri, kırâatin terkedilmesine işaret eden delillerden daha kuvvetli bulması tercih ve neshe müracaat edilmediğinde gerçekleşen bir durumdur. Yine Leknevî, Hanefîlere muhâlif olanların: “Biz kırâati mendenlerin eserlerini imâm ın kırâati ile çekişme ve imâm ı şüpheye düşürmeye sirâyet eden durumlara; tecviz eserlerini ise cehrî namazların sektelerindeki ve hafî namazlardaki kırâate hamletmekle aralarını buluyoruz” şeklindeki sözlerinin güzel bir cem’ olduğunu ancak kesin bir şekilde kırâati terkeden kimsenin namazının iptalini gerektiren mutlak bir farz olarak kabul edilmesine delil olmayacağını söylemektedir.¹¹⁴

Son olarak Leknevî, Ebû Hureyre’nin “ey Fârisî arkamda kırâat etme”

¹¹¹ Tirmizî, “Salât”, 232.

¹¹² A'râf 7/204.

¹¹³ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 240.

¹¹⁴ Leknevî, *İmâmu'l-keîâm*, 216.

sözünün bazı Mâlikilerin zikrettiği gibi tedebbür¹¹⁵ ve tefekkürü¹¹⁶ ifade ettiği görüşünü Nevevî'den tedebbür lafzının şer'an ve örfe kırâat olarak isimlendirilemeyeceğine dair gelen nakil sebebiyle reddetmektedir.¹¹⁷

Sonuç

Leknevî, muhaddislerin hadisler arasındaki ihtilâfı gidermede başvurduğu yöntemlerden farklı bir yol izleyen Hanefîlerden ayrı hareket ederek sırasıyla cem', tercih ve nesh yolunun takip edilmesinin doğru olacağını söylemektedir. Çünkü ona göre birbirine zıt görünen rivâyetleri bir âlimin cem' yapamaması başka bir âliminde yapamayacağı anlamına gelmez. Aynı şekilde râvîlerin ve tarîklerin çokluğunun mutlak olarak tercih sebebi kabul edilmesi konusunda da onların aksine bir tavır söz konusudur. Leknevî, râvî ve tarîklerin çokluğunun birbirine muâriz olan iki hadisinde sıhhatinin belirlenmesinden sonra itibar edilecek kıstaslar olduğunu düşünmektedir. Öyle ki bir hadis, râvisi ve tarîki çok olmasıyla birlikte zayıf olabilir. Muhaddislerin sözlerindeki ihtilâf durumunda ise Leknevî görüşler arasındaki tercihin, âlimlerin mütesâhil, müteşşeddî ve mütevassit olmalarının göz önünde bulundurulması yapılması gerektiğini ifade etmektedir.

Cemâatin, imâm ın arkasında kırâat edip etmeyeceğine dair vârid olan rivâyetlerin üç kısımda incelendiği söylenebilir. Bunlar; Hz. Peygamber'in cemâate mutlak olarak sükûtu emretmesi, Fâtihayı okumaksızın kılınan namazın geçerli olmadığını ifade etmesi ve Hanefîlerin en meşhur delili kabul edilen imâm ın kırâatinin cemâate yeterli olduğunu söylemesidir. Genel olarak Hanefîler ile üç mezheb uleması arasındaki ihtilâf da imâm ın kırâatinin cemâate yeterli olup olmaması çerçevesinde şekillenmiştir. Özellikle Şâfiîler, Hanefîlerin delil aldıkları rivâyetlerin senedlerinin ma'lul oluşu, İmam Ebû Hanîfe'nin sika sayılmadığı, Hz. Peygamber'in mutlak olarak namazda Fâtihanın okunmasını emrettiği hakkında gelen

¹¹⁵ Bir şeyin sonu-arkası anlamlarına gelen d-b-r kökünden müştak olan 'tedebbür' kelimesi Kur'ân-ı Kerîm de bir şeyin akîbetini veya manalarını düşünmek şeklinde tefsir edilmiştir. Nîsâ sûresinin 82. âyetinde "Onlar hâlâ Kur'ân'ı gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından olsaydı elbet içinde birbirini tutmayan birçok (şeyler) bulurlardı" buyrulmaktadır. Zemahşerî âyette geçen 'yetedeberûne' kelimesinin aslında işlerin akîbetini düşünmek manasına geldiğini ancak sonradan gereği gibi düşünmek anlamında kullanılmaya başlanıldığını ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min Cevâhiri'l-kâmûs* (Kuveyt: Matbaat-u Kuveyt, 1388/1969), "dbr", 11/251-252; Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf* (Dubâi: Câizetü Dubâi'd-Devle, 1434/2013), 5/82.

¹¹⁶ Sözlükte düşünmek manasına gelen f-k-r kökünden türeyen 'tefekkür' kelimesi bir şey için aklı çalıştırmak, zihinde bilinenleri sıralayarak bilinmeyene ulaşmak anlamlarına gelmektedir. Geniş bilgi için bk. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 13/245; Ebû'l-Hasen Alf b. Muhammed b. Alf es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403/1983), "fkr", 63.

¹¹⁷ Leknevî, *İmâmu'l-keîm*, 216.

rivâyetlere muâriz olacağı gibi çeşitli itirazlar getirmişlerdir. Leknevî, bütün bu itirazlara Hanefî ulemasının görüşlerini esas alarak ve kendi değerlendirmelerini ekleyerek cevap vermiştir.

Ayrıca Leknevî, muktedînin imâm ın arkasında kırâat etmesine cevaz verenlerin bunu menedenlerden daha güvenilir ve daha büyük olması, sayıca da onlardan daha fazla olmaları, sözlerinin hadislere muvâfık olması ya da muhâliflerin sözlerinin hadislerle teâruz etmesinden dolayı kırâatin yapılmasının tercih edileceğine dair itirazların kabul edilemeyeceğini söylemektedir. Ona göre bu sayılan vasıfların hepsi kırâati menedenlerde de vardır. Kendilerinden kırâatin terkine dair nakiller gelen kimselerin birçoğundan aynı şekilde kırâatin yapılması ile ilgili rivâyetler de vârid olmuştur. Kırâate cevaz verenlerin birçoğu ise bunu mutlak olarak nakletmemişlerdir. Ayrıca Leknevî'ye göre Şâfîîlerin büyük bir kısmının iddia ettiği gibi bu eserler kırâatin muktedîye farz olduğuna delil olarak gösterilemez.

Leknevî, bağlı olduğu Hanefî mezhebinin genel görüşünün aksine İmam Muhammed'in hafî namazlarda muktedînin kırâatine cevaz vermesine dayanarak eğer fırsat olursa cehrî namazlardaki imâm ın sektelelerinde muktedînin kırâat etmesinin güzel olacağı kanaatindedir. Çünkü Leknevî hafî ve cehrî namazlar arasında bir fark gözetmemektedir. Muhaddislerden birçoğu da bu konuda onunla aynı görüştedir. Leknevî'nin bu görüşü tercih etmesinin sebebi olarak gerek usûl gerekse furu' meselelerde birçok ihtilâf bulunması ve bu ihtilâflar anında muhaddislerin sözünü tercih etmenin daha ihtiyatlı olduğunu düşünmesi gösterilebilir.

Kaynakça

- Abdulazîz Buhârî, Ahmed b. Muhammed Alâuddîn. *Keşfu'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1418/1997.
- Ahmed B. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1420/1999.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Meâlimu't-tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1431/2010.
- Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431/2011.
- Beyhakî, Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1429/2008.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el Cu'fî. *el-Câmiu's-sahîh*. Dimeşk: Cevherü'd-Dirâse, 1428/2007.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed es-Seyyid Şerîf. *Ta'rîfât*. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Dârekutnî, Hâfız Alî b. Ömer. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1432/2011.

- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Hâzimî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsa b. Osman b. Hâzım el-Hemadânî. *el-İ'tibâr fî beyâni'n-nâsih ve'l-mensûh min'el-âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l İlmîyye, 2. Basım, 1432/2011.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî. *Lübâbu't-te'vil fî meâni't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2. Basım, 1431/2010.
- Hümâm, Kemaleddin Muhammed b. Abdilvâhid el-Hanefî. *Şerhu Fethi'l-Kadir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1416/1995.
- İsfahânî, Şemsüddin Ebû's-Senâ Muhammed b. Abdirrahmân b. Ahmed. *Beyânü'l muhtasar şerhu Muhtasarî İbn Hâcib*. 3 Cilt. Medine: Dâru'l-Medenî, 1406/1986.
- İbn Ebî Şeybe, Hâfız Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim. *el-Musannef*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Baskı, 1427/2006.
- İbn Emîri'l-Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l İlmîyye, 1420/1999.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî, b. Muhammed b. Ahmed. *Nüzhetu'n-nazar fî tevdihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*. Riyad: Matbaatu Sefîr, 1424/2003.
- İbn Mâce, Hâfız Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- İbn Neccâr, Muhammed b. Ahmed Abdilazîz Alî el-Fütûhî. *Şerhu Kevkebi'l-münîr*. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 2. Baskı, 1413/1993.
- İbnü'l-Esîr, Mecduddîn Ebû's-Saadât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *Câmiu'l-usûl fî ehâdisi'r-rasûl*. Beyrut: Mektebetü'l-Fikr, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ma'rifetu envâi ulumi'l-hadis*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Leknevî, Abdulalî Muhammed b. Nizâmuddîn Muhammed es-Sehâlevî el-Ensârî. *Fevâtihu'r-rahamât bişerhi Müsellemi's-sübût*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1423/2002.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sehâlevî. *el-Ecvibetü'l-fâdila li es'ileti'l-aşarati'l-kâmile*. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 6. Basım, 1426/2005.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sehâlevî. *İkâmetu'l-Hucce alâ enne'l-İksâr fî Teabbudi Leyse bi bid'at*. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sehâlevî. *İmamu'l-keîm fî mâ yeteallaku bi'l-kırâati halfe'imâm*. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sehâlevî. *Zaferu'l-emânî bi şerhi Muhtasarî Cürcânî*. Beyrut: Mektebetü'l Matbûâti'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1416/1995.

- Muhammed El-Halebî, *et-Takrîr ve't-tahbîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-kebir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1432/2011.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mûrî. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fi usûli'l-hadis*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.
- Said b. Mansûr, Ebû Osman b. Şu'be el-Horasânî el-Cevzecânî. *es-Sünen*. Riyad: Dâru'l-Asîmî, 1413/1993.
- Sehâvî, Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *Fethu'l-muğis şerhu Elfiyyeti'l-hadis*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1426/2005.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *Usûl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1431/2010.
- Sübkî, Kâdî'l-Kudât Tâcuddîn Abdulvahhâb b. Alî. *Ref'u'l-Hâcib alâ Muhtasarı İbn Hâcib*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1420/1999.
- Süyûtî, Celâleddîn Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Kemâleddîn Ebû Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-mansûr fi't-tefsiri'l-me'sûr*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431/2010.
- Süyûtî. *el-İtkân fi ulûmil'l-Kur'ân*. 7 Cilt. Dâru Mecma'i'l-Mülk, ts.
- Süyûtî. *et-Ta'zîm ve'l-minne*. b.y.: Dâru Cevâmii'l-Kelim, ts.
- Süyûtî. *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Riyâdi'l-Hadisiyye, ts.
- Şa'rânî, Abdulvahhâb b. Ahmed b. Alî. *el-Mizânü'l-kubrâ*. Kahire: Dâru'l-Kuds, 1432/2011.
- Şâfî, İmam Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1429/2008.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vili'l-âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1431/2010.
- Tahâvî, Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdi'l-Melik b. Seleme Ebû Ca'fer. *Şerhu Meânî'l-âsâr*. 4. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- Teftâzânî, Sadeddîn Mesûd b. Ömer b. Fahriddîn b. Burhâneddîn Abdillâh el-Herevî el-Horasânî. *Şerhu't-Telvîh ale't-Tevdîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1417/1996.
- Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî. *Kavâid fi ulûmi'l-hadis*. 2 Cilt. Lahor: İdâratü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, ts.
- Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-ulûm ve'l-funûn*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1417/1996.
- “Tehâtür”, Mevsuatü'l-Fıkhıyyeti'l-Kuveytiyye. ed. Heyet. Dâru's-Selâsîl: Kuveyt, 1419/1988.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*. Dubâî: Câizetü Dubâî'd-Devle, 1434/2013.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Esbâbu'n-nüzûl*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1424/2003.

- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs min Cevâhiri'l-kâmûs*. Kuveyt: Matbaat-u Kuveyt, 1389/1969.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 5. Basım, 1430/2009.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhîlu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1416/1995.